

Kâmûs-ı Türkî'den Çağdaş Türkiye Türkçesine Deyimlerde Anlam Değişimleri

*Semantic Changes in Idioms from Kamus-i Turki to
Modern Turkish Language*

Şahru Pilten Ufuk* - Esra Kirik**

Öz

1901 yılında basılmış olan Kâmûs-ı Türkî yaşayan ve konuşulan Türkçeyi esas alması açısından o dönemde yazılmış diğer sözlüklerden ayrılır. Bu çalışmanın amacı basımından 117 yıl sonra Kâmûs-ı Türkî'de yer alan deyimleri Türkiye Türkçesindeki biçimleriyle karşılaştırmak, meydana gelen anlam değişmelerinin boyutlarını tespit etmek ve sınıflandırmaktır. Çalışmanın birinci bölümünde *anlam değişmesi* kavramı ve dil bilimciler tarafından yapılan anlam değişmesi sınıflandırmaları ele alınmıştır. İkinci bölümde Cruse (2006) tarafından yapılan anlam değişmesi ölçütlerine uygun olarak deyimler sınıflandırılmış; son bölümde ise bulgular değerlendirilmiştir. Çalışmada en çok tespit edilen anlam değişmesi türü *anlam kayması* olurken, *anlam iyileşmesi* ve *anlam kötüleşmesi* en az görülen değişmeler olarak ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anlam Değişimleri, Şemsettin Sâmî, Kâmûs-ı Türkî, Deyimler

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sspilten@gmail.com

** Dr. Öğr. Üyesi, Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, esrakirik@gmail.com

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

Makale Gönderim Tarihi: 22 Eylül 2019

Abstract

Kamus-i Turki, published in 1901, differs from other dictionaries written in that period in terms of taking Turkish as the basis of living and spoken Turkish. The purpose of this study, 117 years after its publication, located in Kamus-i Turki to compare with Turkey in the Turkish manner, formed to identify and classify the size of the incoming semantic change. In the first part of the study, *semantic change* concept and semantic change classifications made by linguists are discussed. In the second part, the expressions were classified according to the criteria of semantic changes made by Cruse (2006). In the last section, the findings were evaluated. The most significant semantic change in the study was *semantic drift*, while *meliorative and pejorative* were the least seen changes.

Keywords: Semantic Changes, Semsettin Sami, Kamus-i Turki, Idioms

1. Giriş

1.1. Anlam Değişmesi

Toplumsal bir olgu olan dil, zaman içinde gelişir ve değişir. Değişme dilin farklı unsurlarında meydana gelebilir. Bununla birlikte en çok anlam alanında kendini gösterir. *Anlam değişmesi* (İng. *semantic change, semantic shift, semantic progression, semantic drift*; Alm. *Bedeutungswandel*), kelimelerin anlamlarında, zamanla meydana gelen değişmeyi ifade eder. Çoğunlukla kazanılan yeni anlam eski anlamın metaforik veya düzdeğişmeceli (İng. *metonymical*) bir uzantısıdır (Cruse 2006: 165).

Anlam değişmesinin sebepleri dil bilimsel ve dil bilimsel olmayan şeklinde ikiye ayrılabilir. Anlam değişmesinin dil bilimsel olmayan sebepleri arasında o dili konuşanların yaşamış olduğu tarihî, kültürel, toplumsal ve psikolojik değişikliklerin yanı sıra toplumsal ihtiyaçlardaki farklılık da birinci derecede etkilidir. Bilimsel, kurumsal veya töresel değişmeler de bu doğrultuda anlam değişmesine sebep olabilir.

Anlam değişmesinin başlıca dil bilimsel sebepleri arasında ise benzetme, aktarma gibi anlatımı zenginleştirme çalışmaları yahut örtmece sanatında olduğu gibi anlatımı yönlendirme çabaları sayılabilir (bk. Kıran & Kıran 2006: 262). Türkçeye Arapçadan “kale altı” anlamında girmiş “Tahte'l-kala” ifadesinin halk yakıştırmaları sonucunda Tahtakale'ye dönüşmesi gibi ortaya çıkan yanlış etimolojiler de anlam değişmesine yol açan dil bilimsel faktörlerdendir (Sav, 2003: 153). Dil bilimsel çalışmalar eş sesli sözcüklerde zaman içinde anlam değişmesine uğrama eğilimi bulunduğunu kesin olarak göstermiş; eş anlamlı bir kelime dizisinin bir üyesi yeni bir anlam kazandığında, analogi yoluyla diğer üyelerin de bunu edindiğini ortaya koymuştur. Benzer olarak kelimelerin diğer kelimelerle olan alt anlamlılık, üst anlamlılık, parça-bütün ilişkisi, zıt anlamlılık, komşuluk gibi anlam, yapı veya söz dizim ilişkilerinin de anlam değişmelerine yol açtığı görülmektedir (bk. Atmaca, 2011). Son olarak eklenmelidir ki dilin kendine has yapısı da başlı başına anlam değişikliğine sebep olma özelliğine sahiptir. Örneğin dilin en temel özelliklerinden olan iktisadî yapısı anlam

değişmelerinin önemli bir gerekçesidir. Bu yapı gereği birden fazla kelimededen oluşan yapıların zamanla kısalması ve kelimelerden birinin diğerine anlam özelliğini aktarma eğilimi bulunur. Bu durum zamanla bir kelimenin tüm ifadeyi temsil etme yetisi kazanmasına sebep olabilir. Dil ekonomisi aynı zamanda eşanlımlı kelimelerin farklılaşma eğiliminden de sorumludur (bk. Ullmann, 1972; Guiraud 1975; Kempson, 1977; Hudson, 1980; Leech, 1981; Lyons, 1983; Cruse, 1986; Palmer, 1987; Porzig 1995).

Anlam değişmesi bütün dillerde meydana gelir. Doğal bir şekilde meydana gelen anlam değişmeleri genel olarak çok uzun bir süre içinde gerçekleşir¹. Bununla birlikte bazı durumlarda, toplumdaki değişimler, Türkiye’de dili özleştirme sırasında olduğu gibi, dil planlaması çabaları nedeniyle çok daha kısa zaman dilimi içinde de meydana gelebilir. Bununla birlikte sözcükler değişen anlamlarını uzun süre lehçe ve ağızlarda korumayı sürdürür (Aksan, 2009: 92).

Anlam değişmesi terimi dil bilimciler tarafından “anlatılan olay, bir göstergenin başlangıçta dile getirdiği kavramda bir daralma, bir genişleme belirmesi ya da aynı sözcüğün bir zaman sonra başka bir kavramı anlatır duruma gelmesi” olarak ele alınmıştır (Aksan, 2009: 88). Tanımda da görüldüğü gibi anlam değişmesinin üç temel boyutu ön plana alınmaktadır. Bu bağlamda dil bilimcileri anlam değişmelerinin temel sınıflandırılması konusunda genel hatlarıyla uzlaşım göstermektedir. Aksan (2009: 88-94) anlam değişmelerini 6 bölümde ele alır:

(i) *başka anlama geçiş*: Bir göstergenin başlangıçtaki anlamından bütün bütün uzaklaşarak farklı bir anlatımı yansıtır duruma gelmesi. Örneğin; Fransızcadan alıntı *konserve* kelimesinin başlangıçta kimsesiz çocukların yetiştirdiği bakımevlerine verilen ad iken günümüzde sanat okulu anlamında kullanılması.

(ii) *anlam daralması* [İng. *semantic restriction, narrowing (of meaning), specialization*]: Bir göstergenin önceden anlattığı nesne ya da de-

1 Aksan (2009), Türkçe kelimelerdeki anlam değişmelerinin daha uzun zaman gerektirdiğini, kimi örneklerde bin yılı aştığını belirtir.

vinimin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi.

(iii) *anlam genişlemesi* [İng. *semantic extention, widening (of meaning), generalization, broadening*]: Başlangıçta bir nesnenin, bir varlığın, bir eylemin bir bölümünü ya da türünü anlatan bir göstergenin zamanla onların bütününe anlatır duruma gelmesi.

(iv) *genelleşme* (İng. *generalization*): Tek bir varlığı karşılayan bir göstergenin bir tür adına ya da sığfata dönüşmesi.

(v) *anlam iyileşmesi* (İng. *meliorative*): Göstergenin eskiden taşıdığı anlamda bir iyileşmenin meydana gelmesi.

(vi) *anlam kötüleşmesi* (İng. *perjorative*): Göstergenin eskiden taşıdığı anlamda bir kötüleşmenin meydana gelmesi.

Aksan'ın sınıflandırması genel kabulü yansıtmakla birlikte anlam değişmesi üzerine yapılan sınıflandırmalar tümüyle aynı değildir. Bu sınıflandırmalar, kullanılan terimler veya bazı kategorilerin ele alınış biçimleri açısından farklılık gösterebilir. Örneğin; Kıran ve Kıran (2006: 263), Aksan (2009)'dan farklı olarak anlam değişmesi türleri için yapmış oldukları sınıflandırmalarında *başka anlama geçiş* için *anlam kayması* terimine yer vermiştir. Bu kavramı "Düzdeğişmece, eğretileme, kapsamlayış vb. söz sanatlarıyla gerçekleşen anlam değişmesidir; başka deyişle, yeni bir anlam oluşturmak için sözcüklerin gerçek anlamlarından kayarak kalıplaşması olgusudur" şeklinde tanımlar. Bu tür için "sobayı yakmak" örneğini verir. Bu söyleyişte "soba" sözcüğünün anlam kayması yoluyla sobanın içinde yananları belirttiğini ifade eder (Kıran & Kıran, 2006: 261-264) Aksan'ın sınıflandırmasında yer alan *başka anlama geçiş*, *anlam iyileşmesi* ve *anlam kötüleşmesi* türlerine yer vermez. Bu doğrultuda anlam değişmelerini (i) *anlam daralması*, (ii) *anlam genişlemesi*, (iii) *anlam kayması*, (iv) *genelleşme* olmak üzere 4 bölümde inceler. Eker (2017) ise Aksan'ın sınıflandırmasının diğer sınıflarına katılmakla birlikte anlam değişmesi bahsinde *genelleşme* kategorisine yer vermez.

Klasik anlam değişmesi sınıflandırmaları günümüzde özellikle bilişsel çalışmaların artmasıyla eleştirilmeye başlanmıştır. Bu eleştirilerin odak noktası özellikle sınıflandırmaların "bütün anlam

değişmeleri türlerine uygulanabilir olmaması”, “sadece anlam değişmesinin ‘kelime’ boyutuyla ilişkili olması” ve “tek bir değişmenin bazen birden fazla sınıfa dâhil olabilmesi” üzerine yoğunlaşmaktadır (bk. Hollmann 2009: 527). Bu açıdan Cruse (2006: 157-159) tarafından ortaya koyulan sınıflandırma, nispeten daha detaylı ve kapsamlı olarak değerlendirilebilir:

(i) *anlam kazanma ve (anlam) kaybetme* [İng. *gain and loss (of meaning)*]

(ii) *temel anlamın değişmesi* (İng. *change of default meaning*)

(iii) *anlam kayması*² (İng. *semantic drift*)

(iv) *özelleşme ve genelleşme* (İng. *specialisation and generalisation*)

(v) *anlam iyileşmesi veya anlam kötüleşmesi* (İng. *pejoration and amelioration*)

(vi) *anlam aşınması* (İng. *semantic bleaching*)

Cruse (2006)’un tasnifinde *anlam kazanma ve (anlam)*³ *kaybetme ve temel anlamın değişmesi* olmak üzere ayrı iki ayrı sınıfın bulunduğu görülmektedir. Cruse (2006), bir sözcüğün istiareyle veya ad aktarmasıyla kazanmış olduğu yeni anlamı *anlam kazanma* olarak nitelendirir. *Anlam kaybetme* terimini ise “çok anlamlı bir sözcüğün sahip olduğu anlamlarından bir tanesinin kullanılmaz olması” anlamında kullanır. *Temel anlamın değişmesi* kategorisinde ise sözcüklerin birinci anlamının ikincil duruma gelmesini ya da ikincil anlamlarının birincil hâle gelmesini ele alır.

Cruse (2006: 158), *anlam kayması* terimiyle⁴ günlük hayatın detaylarının değişmesine paralel olarak bir anlam kategorisinin proto-

2 Bu terim Türk literatüründe *anlam kaydırması* biçiminde de kullanılmaktadır (bk. Sav, 2003).

3 Cruse (2006)’dan yapılan çeviride (*anlam*) sözcüğü olmamakla birlikte, çok boyutlu anlam değişmelerinde ana bir değişme olarak yer alması sebebiyle ayrı bir başlık gibi düşünülmüş; buradan itibaren parantez içinde gösterilmemiştir.

4 Cruse (2006: 158) tarafından *anlam kayması* olarak isimlendirilen bu anlam değişmesi türü için literatürde G. Stern *dış değişme* veya *dil dışı değişme*; Ullmann ise *dilin muhafazakârlığından doğan değişmeler* terimlerini kullanmıştır (bk. Filizok, 2018).

tipinde meydana gelen değişikliği kastetmektedir. Burada gösterge yani varlığa verilen ad değil isimlendirilen şey yani gösterilen değişikliğe uğrar. Yüzyıllar boyunca bir “silah”ın veya “araç”ın prototipindeki aşamalı değişme veya “araba” kelimesinin eskiden at tarafından çekilen tahtadan yapılmış bir aracı ifade ederken bugün aynı ismin otomobili ifade etmekte olması bu anlam değişmesi türüne örnektir.

Türk dil bilim literatüründe genel olarak *anlam daralması ve anlam genişlemesi* olarak ifade edilen olgu Cruse (2006)'un tasnifinde *özelleşme ve genelleşme* olarak adlandırılmıştır. Cruse (2006)'un kullanmış olduğu *genelleşme* terimi, Kıran & Kıran (2006: 263) ile Aksan (2009)'dan kısmen farklıdır. Cruse (2006)'un *genelleşme* kategorisi Türk literatüründeki *anlam genişlemesi* kategorisi ile *genelleştirme*⁵ kategorisinin birleşiminden oluşur. Cruse (2006), Türk literatüründe yaygın olarak kullanılan *anlam daralması* teriminin yerine ise *özelleşme* terimini tercih eder.

Cruse (2006) tarafından ifade edilen başka bir anlam değişmesi de *anlam aşınması*'dır. Anlam aşınması sık kullanılan birimlerin temel anlam içeriklerini yitirmesiyle başlayan ve anlam içeriğinden uzaklaştıkça da farklı dilbilgisi ya da söylem işaretleyicileri görevini üstlenmeleriyle sonuçlanan bir süreçtir. Türkçedeki yardımcı fiiller bu konuya örnek olarak verilebilir.

1.2. Yöntem

Bu çalışmada Kâmûs-ı Türkî'de ve Türkiye Türkçesinde bulunan deyimlerin tespitinde; bu deyimlerin biçimsel ve sayısal karşılaştırmalarında veri tabanı olarak Emel Esentürk'ün *Türkçe Sözlük ve Kâmûs-ı Türkî'de Bulunan Deyimlerin Karşılaştırılması* (TC. Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2000) adlı basılmamış yüksek lisans tezinden yararlanılmıştır. Verilerin anlam incelemesinde Cruse (2006)'un anlam değişmesi konusundaki tasnifi esas alınmakla birlikte sınıfa dâhil edilebilecek anlam değişmeleri için *çok boyutlu anlam değişmeleri*

5 Türk dil bilim literatüründe bu terim daha çok “özel bir ismin genelleşerek bir tür adına veya sığata dönüşmesi” için kullanılmıştır.

kategorisi eklenmiştir. *Anlam kayması* kategorisi *başka anlama geçiş* ile eş değer olarak görülmüştür.

2. İnceleme

Esentürk (2000), Türkçe Sözlük (TS) ve Kâmûs-ı Türkî (KT)'de yer alan deyimler üzerinde biçimsel benzerlik açısından yapmış olduğu karşılaştırmada; TS'de 8439, KT'de 3017 deyim yer aldığını belirlemiş ve her iki eserde 1655 ortak deyim saptamıştır⁶. İki eser arasındaki deyimlerin rakamsal açıdan farklılığın, büyük ölçüde Şemsettin Sâmî'nin sözlüğünde, özellikle yaşayan ve kullanımda olan ifadelerle yer verme gayretinden kaynaklandığı düşünülebilir. Bununla birlikte 26.000 civarı kelime yer alan KT'de 3017 deyim bulunması, o dönem Türkçesi söz varlığında kullanılan her 8 ifadeden 1'inin deyim olması anlamına gelmektedir. Bu da Türk halkının deyimlere verdiği önemi göstermesi bakımından önemli bir orandır.

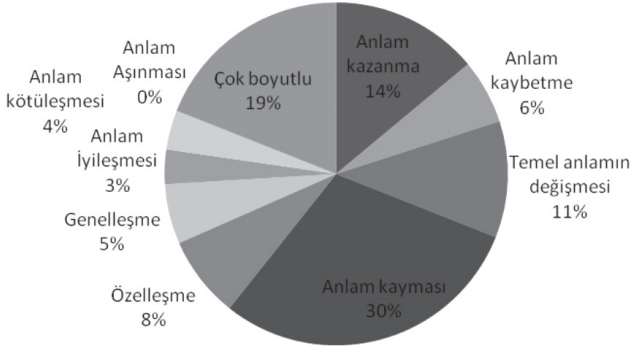
KT'de yer almasına karşın TS'de bulunmayan deyimlerin pek çoğu Farsça ve Arapça sözcüklerden oluşan deyimlerdir. Bu özelliklerinden ötürü, cumhuriyetin ilk döneminde yapılan dil inkişâbında yabancı unsurların dilden tasfiyesi yönünde ortaya konulan çabanın ve bu dönemde yaşanan kültürel değişimin bu deyimlerin tercih edilmemesine yol açtığını düşünmek yerinde olacaktır.

Yapılan değerlendirme sonucunda TS ve KT'de yer alan 1655 ortak deyimden 672'sinin anlam değişmesine uğramış olduğu görülmüştür. Bu sayı her iki sözlükteki ortak deyimlerin %41'ini teşkil edilmektedir. Deyimlerin en sık uğramış olduğu anlam değişmesi *anlam kayması*'dir (%30). Bunu sırasıyla *çok boyutlu anlam değişmesi* (%19), *anlam kazanma* (%14), *anlam kaybetme* (%6), *temel anlamın değişmesi* (%11), *özelleşme* (%8), *genelleşme* (%5), *anlam kötüleşmesi* (%4) ve *anlam iyileşmesi* (%3) takip etmektedir. Cruse

6 Yapılan bu çalışmada kullanılan Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu tarafından 1983 yılında yayınlanmış olan genişletilmiş 7. baskıdır. Kâmûs-ı Türkî'nin ise Enderun Kitabevi tarafından İstanbul'da 1989 yılında yayımlanmış nüshası kullanılmıştır.

(2006)'un tasnifinde yer alan *anlam aşınması* kategorisine giren bir örneğe ise rastlanmamıştır (bk. Tablo 1).

Tablo 1 Türkçe Sözlük ve Kâmûs-ı Türkî'de yer alan ortak deyimlerin anlam değişmesi açısından sınıflandırılması

2.1. Anlam Kayması

Bu bölüme temel anlamı başka bir anlama değişen deyimler dâhil edilmiştir. Bu grupta 200 deyim yer almaktadır. Anlam değişmesi olaylarında görülme sıklığı açısından %30 oranla ilk sırada yer almaktadır (bk. Tablo 1).

Cruse (2006) tarafından *anlam kayması* için verilen örneklerle uyumlu, anlam kategorisinin prototipinde meydana gelen değişmelerin ön planda olduğu deyimler ender olarak görülür: *Tunus gediği* deyiminin içerdiği "emeksiz kazanç sağlayacak unsur", KT'de "kelepir şey" veya "serveti için evlenen yaşlı zengin kadın" iken TS'de "kârlı iş ya da şey"e dönüşmesi; *kapı yoldaşı* deymiyle kastedilen kişi KT'de "bir efendinin hizmetinde ve bir kapıda bulunan hizmet arkadaşı" iken TS'de "aynı yerde ve görevde çalışanlardan herbiri"ne dönüşmesi; KT'de *can yoldaşı* deymiyle kastedilen kişi "refik" iken TS'de "yalnızlıktan kurtulmak için birlikte yaşanan (kimse)" hâline gelmesi; *gönül eğlencesi* deymiyle kastedilenin KT'de "kadın sevgili" anlamından "insanı oyalayıp hoşça vakit geçirten şey"e dönüşmesi vb.

Az sayıda deyimde ise kademeli bir anlam değişmesi meydana gelmiş, KT'de tanımlanan anlam belirli bir oranda korunmuştur. Bu tarz deyimlerin bazılarında ifade edilen harekette bir değişiklik olmazken kayma sadece hareketin oluşum sebebi veya amacı açısından meydana gelmiştir: *aklı başından gitmek* KT "üzüntüden şaşkırmak" > TS "korkudan şaşkırmak" (hareketin sebebinde kayma gerçekleşmiştir.); *arka arkaya vermek* KT "birbirine yardım etmek, el birliğiyle çalışmak" > TS "birbirini korumak için birleşmek" (hareketin amacında bir kayma gerçekleşmiştir).

Anlam kaymasına uğrayan deyimlerin büyük çoğunluğunun daha önce sahip olduğu anlamla ilişkisi kopmuştur: *adımını geri almak* KT "nedâmet ve tereddütle hareket etmek" > TS "başladığı işten geri dönmek"; *akıl kesmek* KT "anlamak fehm etmek, tahmîn eylemek" > TS "bir şeyin olabileceğine inanmak"; *alıp verememek* KT "uğraşmak" > TS "anlaşmamak, çekememek, geçinememek" vb.

Anlam kaymasına uğramış deyimler büyük oranda tek anlama sahiptir:

adımını geri almak; akıl kesmek; akli baştan gitmek; alıp verememek; alıp verememek; alıp vermek; Allah akıllar versin; alıp vermek; Allah akıllar versin; altı okka etmek; ana baba evladı; arada çıkarmak; aradan çıkarmak; araya almak; arka arkaya vermek; arkası pek, kavî; arkasında dolaşmak; arkaya bırakmak; arkaya bırakmak; arzu çekmek; aşığı tükürsem sakalım yukarı tükürsem bıyığım; avurt satmak; bağırıp çağırarak; başa baş; başa yıkılmak; başı açık; başından korkmak; bayram etmek; bel bağlamak; bel bükülmek; bel kırmak; biçimine getirmek; bildiğinden kalmamak; bildiğini yapmak; bir kulaktan girip bir kulaktan çıkmak; bir tarafa, bir yana komak (koymak); bir taşla iki kuş urmak (vurmak); burnundan fitil fitil gelmek; cevâhir yumurtlamak; çalımına getirmek; çanak tutmak; çer çöp; çiriş çanağı; çömlek hesabı; çürük tahtaya basmak; damara girmek; dara boğmak; dara getirmek; ders yapmak; dışarı urmak (vurmak); dibine dârı ekmek; dikine tırâş; diş sıkılmak; dizlerinin bağı çözülme; dört yan deniz kesilmek; dudak bükme; ecel beşiği; eğeri (eyeri) boşa kalmak; ekmeğini taştan çıkarmak; eksik olmamak; el etmek; el üstünde tutmak; elde bir; elden çıkmak; ele bakmak; ensesi kalın; esmâyı üzerine sıçratmak; eteğe düşmek; eteğine düşmek, sarılmak; faka basmak; fitili almak; geçmiş ola;

geri bırakmamak; geyik etine girmek; gönül almak; göz atmak; göz korkmak; gözlerini belirtmek; gözü açık; gözüünü budaktan esirgememek; ha deyince; haddini bildirmek; hak kazanmak; hâşâ huzurdan; hatır sormak; her neden ise; hevâ çalmak; hevâ hoş; iç bulanmak; iç, cân sıkamak; içi sıkılmak; ipi sapı yok; ipten kazıktan kurtulmuş; işe girmek; izine dönmek; kabına sığmamak; kafâ tutmak; kâlıbdan kâlîba bin kâlîba girmek; kalıbını basmak; kan ağlamak; kan kardeşi; kancayı takmak; kavga kaşağısı; kazık kakmak; keçe külâh etmek; kırdığı koz bini geçti; kıyıda bucakta; kız gibi; koltuğa girmek; koz kırmak; köpek gibi; köşe bucak; kulağa girmek; kulak çekmek; kulak vermek; kumda oynamak; kuskunu düşük; kuyruğa basmak; küçük düşmek; külâh kapmak; lakırdı yetiştirmek; leşini sermek; mahalle çapkını; makara gibi; mekteb (mektep) görmemiş; merâka dokunmak; mercümeği (mercimeği) fırına vermek; meşk almak; meydân almak; meydâna atılmak; mürekkep yalamış; nefes tüketmek; Nûh Nebî'den, Nûh gününden; ölü müsin, öldürür müsin?; önünü kesmek; öptü başına koymak; pençe atmak; pirinci taşından ayırtlamak; püsküllü belâ; sağlam kazığa bağlamak; sakalı saydırmak; sebil etmek; sıkboğaz etmek; sıkı fıkı; sıkı sıkıya; sinek avlamak; sinirine dokunmak; sivri akıllı; soğuk ter dökmek; sonunu getirememek; soyunup dökmek; söz anlamak; söz düşmek; söz götürmek; suya sabuna dokunmamak; süikûtle geçiştirmek; sürü sepet; tabana kuvvet; taş atmak; taş tutmak; tavan başa geçmek; tepe tepe kullanmak; ters tarafından kalkmak; tersi dönmek; tırnak sökmek; tırpan atmak; topu atmak; tozu dumana katmak; Tunus gediği; turnayı gözüünden vurmak; tüyler ürpermek; ucunu altında kaçırmak; ucunu kaçırmak; uç uca; üste çıkmak; üstüne yürümek; üzerine yürümek; yaka ısırarak; yalanını tutmak; yalını alçak; yan çözmek; yanıp yakılmak; yanlış çıkarmak; yengeç gibi; yer öpmek; yılan kuyruğuna basmak; yok etmek; yol aramak; yola urmak (vurmak); yoldan çıkmak; yüreği yufka; yürek karası; yüz akı; yüz sürmek; yüz yüze bakmak; yüzü yok.

Çok anlamlı deyimlerde ender olarak ikincil anlamlar korunurken temel anlamın başka anlama geçtiği örneklere rastlanır: *başı bağlı* deyiminde ikinci anlam TS'deki gibi "evli, nikâhlı" iken, birinci anlam "serbest olmayan" olarak başka bir anlama geçmiştir. Yine *bir türlü* deyiminde ikinci anlam hem KT de hem TS de "hiçbir vechle, hiçbir biçimde, hiçbir yolla" anlamlarında ortak kullanılırken; KT'deki birincil anlam olan "bir nev" TS'de "(yinelemeli

kullanıldığında) eylemin yapılmasının da aynı derecede kötü olduğunu belirtir” olarak değişmiştir. Diğer değişimler:

darı gelmek; göz yummak; gözü bağılı.

2.2. Anlam Kazanma ve Anlam Kaybetme

Bu bölüme Cruse (2006)'a paralel olarak temel anlamında değişme olmamakla birlikte yan anlam kazanan ya da sahip olduğu yan anlamı kaybeden deyimler dâhil edilmiştir. %20'lik kullanım oranıyla deyimlerde anlam değişmesi olaylarında görülme sıklığı açısından ikinci sırayı almaktadır (bk. Tablo 1).

Kendi içinde *anlam kazanma* ve *anlam kaybetme* olarak iki grup içinde değerlendirilebilir.

(i) *Anlam kazanma:*

İncelemede anlam kazanan deyim sayısı 94 olarak belirlenmiştir. Bu sayı anlam kaybeden deyimlerin iki katından fazladır; anlam kazanan ve anlam kaybeden deyimler içinde ise %70'lik paya sahiptir. Bu deyimlerden örneğin *adım atmak* KT'de “yürümek, gitmek, ayak ta'limi etmek” olarak tek anlama sahip iken, TS'de “yürümek için ayağını öne doğru uzatıp basmak” temel anlamının yanında ikincil olarak “bir işe ilk kez girişmek”; üçüncül olarak “bir girişimde başarı elde etmek” anlamlarını kazanmıştır. Yine *ağrısı tutmak* deyimini KT'de yalnız “kadın doğuracağı vakt ki ağrılara dūçâr olmak” anlamına gelirken, TS'de bu anlamının yanında ikincil bir anlam olarak “(sayrı bir organ) ağrımaya başlamak” olarak yeni bir anlam kazanmıştır. Bunların yanında diğer anlam kazanan deyimler aşağıda sıralanmıştır:

ağzının kaşığı olmamak; ak pak; akli başında; akli ermek; aklını kaçırmak; Allah selamet versin; allak bullak olmak; altüst etmek; ana baba güntü; âteş almak; ayağı dolaşmak; ayağını kesmek; ayağını sürümek; bağıra basmak; başını kaldırmamak; belli başlı; bir başına, yalnız başına; bir daha; bir damla; boşa çıkmak; buz kesilmek; cân evi; cânı vermek; çoluk çocuk; diline vird etmek; doğma büyüme; düşe kalka; el açmak; el çırpamak; el etek öpmek; el urmak (vurmak); el uzatmak; eşref saati; fark etmek; fısıtk gibi; gerdân kırmak; geri almak; geri çevirmek; gökten inmek; gölge etmek; göreyim seni; göz kalmak; göze görünmek; haber vermek; hâtrı

sayılır; hızını almak; hora tepmek; iç almamak; iç bayılmak; ileri almak; inceden inceye; iyi olmak; kanına girmek; kapıyı büyük açmak; kayış gibi; kemik gibi; kendini bilmek; kırıp geçirmek; kısa tutmak; kol gezmek; kök atmak (uzatmak, salmak); meydâna ko(y)mak; mîrâsa konmak; mis gibi; mum gibi; nefes almak; neme gerek, neme lâzım; omuz omuza; orta mâlî; örnek almak; postayı kesmek; rast gelmek; rast getirmek; reng (renk) gitmek; sözü kesmek; tadı damağında kalmak; üstüne varmak; üzerine varmak; yere, yerin dibine geçmek; yerine getirmek; yerine koymak; yerini bulmak; yol düşmek; yol göstermek; yol vermek; yol, yolunu bulmak; yorgunluk almak; yük olmak; yürek çarpıntısı; yüze gülmek; yüzü gülmek; zahmet etmek.

(ii) *Anlam kaybetme:*

Anlam kaybeden deyimlerin sayısı ise 41'dir; anlam kazanan ve anlam kaybeden deyimler içinde %30 oranında bulunmaktadır. Anlam kaybeden deyimlerden *açık saçık* KT'de "1. mestûre olmayıp kıyâfeti perişân olmakla her tarafı görünen (kadın). 2. mazbut olmayan her tarafı açık olmakla görünür ve rüzgâr alır (hâne)" olarak iki anlama sahipken, TS'de bu anlamlardan ikincisini kaybederek yalnız "göreneğe aykırı derecede çıplak ya da örtüsüz" anlamıyla yer almıştır. KT'de "1. mağlûb olmak, yenilmek. 2. minnet-dâr olmak, bir iyilik görüp de karşılıklı bulunamamak" anlamlarını taşıyan *altta kalmak*, TS'de bu anlamlardan ikincisini kaybetmiş yalnız "herhangi bir çatışmada, çekişmede yenilmek" anlamıyla tespit edilmiştir. Bu tür diğer deyimler şöyle sıralanmıştır:

aşık atmak; baş eğmek; beli çökmek; bol doğramak; boy almak; boyun urmak (vurmak); cân atmak; cin tutmak; çalyaka etmek; çam devirmek; dokuz babalı; düşman ağzı; eğri bakmak; el çekmek; eli açık; eli boş; elinden kurtulmak; giyim kuşam; göğçe çıkmak; göğüs geçirmek; inçkirik (huçkirik) tutmak; i'tibârdan düşmek; iki ayağını bir pabuca sokmak; kan kaynamak; kapısını aşındırmak (birinin); kurt yeniği: kuyruk sallamak; lâzım gelmek; lisâna gelmek; öniüne katmak; pancar kesilmek; topuk çalmak; uykusu kaçmak; uykuya dalmak; uykuya varmak; üste vermek; yekûn çekmek; yele vermek; yüz çevirmek; yüzüne bakılmaz.

2.3. Özelleşme ve Genelleşme

Bu bölümde incelenen deyimler anlam değişmesine uğrayan deyimlerin %13'ünü oluşturmaktadır. Anlam değişmesi olaylarında görülme sıklığı açısından ise üçüncü sırada yer almaktadır. Kendi içinde *özelleşme* ve *genelleşme* olmak üzere iki grup içinde ele alınabilir.

(i) Özelleşme:

Özelleşmeye uğrayan deyim sayısı 52'dir. Bu sayı genelleşmeye uğrayanlara oranla %4 daha fazladır. Bu anlam değişmesine uğrayan *akl etmek* deyimini KT'de "düşünmek, mülâhaza ve tefekkür etmek" olarak genel bir anlamı ifade ederken, TS'de "herhangi bir önlem ya da çareyi zamanında düşünebilmek" olarak daha özel yahut dar bir anlamı geçmiştir. *amân vermemek* deyimini KT'de "müsâ'ade etmemek, aslâ merhamet etmeyip cezâsını vermek" iken TS'de "acımayıp öldürmek" olarak daha spesifik bir anlam içermektedir. Bu gruba giren söz konusu diğer deyimler şu şekilde sıralanabilir:

ara vermek; ay parçası; ayak altına almak; ayak bağı; ayak diremek; az buçuk, baklayı ağzından çıkarmak; bağırıp çağırmak; balta değmemiş; baş kaşımaya vakit bulamamak; başı hoş olmamak; başından savmak; bereket versin, bereket versin ki; bin dereden su getirmek; bir avuç; bir bal-taya sap olmak; boğaza durmak; boya berâber; boynu ince, boynu kıldan ince; cân haqliyle; çamura bulaşmak; çamurdan çekip çıkarmak; dalyan gibi; dudağını ısırarak; el basmak; el öpmek; elden ayaktan düşmek; ele vermek; ev yıkmak; gizli kapaklı; izini gâib etmek; kabak başına patlamak; kapı kapı (kapu kapu) dolaşmak; kendi kendini yemek; kulağı delik; kulak doldurmak; kulak vermek; kuyruğu kısmak; ödü kopmak, patlamak; patlak vermek; peşkeş çekmek; salon adamı; satıp savmak; söz kesmek; şap gibi donmak; şap kesilmek; tavus kuyruğu; turşusunu kurmak; tuz etmek (ekmek) hakkı; tükürdüğünü yalamak; yüreğe su serpmek.

(ii) Genelleşme:

Genelleşmeye uğrayan deyimler 37 adettir. Örneğin KT sözlüğünde, "meşakkatli ve nâmûs-kârâne sa'y ve amel" olarak yer alan *alın teri* deyimini, TS'de "emek" anlamında, daha genel bir ifadey-

le kullanılmıştır. *âteş saçmak* deyiminin KT'deki görüntüsü yalnız mecazen "pek ziyâde hiddet etmek, hiddetle sert sözler söylemek" iken, TS'de "çok kızmak, aşırı öfkelenmek" olarak daha genel bir anlamı işaret etmektedir. Diğer genelleşen deyimler şu şekilde listelenebilir:

baba ocağı; balık etli; baş belası; baştan çıkmak; boğazından geçmemek; bol keseden; cân kalmamak; ciğeri bir akçe etmez; defter açmak; dizlerine kapanmak; dolmayı yutmak; ev gâilesi; genç irisi; haymana mandası; kapı yoldaşı; kış yapmak; kızarıp morarmak-kızarıp bozarmak; kucağına düşmek; kucak kucağa; kulak misâfiri olmak; mart hevâsi; oruç bozmak; ölüp ölüp ölememek; öteden beriden; saçma sapan; sicim gibi; suyunca gitmek; takâs tukas etmek; tatlı belâ; tokmak gibi; toz konduramamak; yarım yamalak; yere urmak (vurmak); yerinde yeller esmek; yürek oynamak; zahmet vermek.

2.4. Temel Anlamın Değişmesi

Bu bölümde Cruse (2006)'a paralel olarak birincil anlamları ile ikincil anlamları yer değiştiren deyimler incelenmiştir. Deyimlerde anlam değişmesi olaylarında görülme sıklığı açısından dördüncü sırayı yer almaktadır. Anlam değişmesine uğrayan deyimlerden %11'i bu gruba girmektedir (bk. Tablo 1).

Temel anlamın değişmesine uğrayan 74 deyim vardır. Bunlar kendi içinde 3 bölüme ayrılabilir:

(i) İkincil anlamı temel anlama dönüşürken, önceden sahip olduğu temel anlamı kaybeden deyimler (%29):

Bu gruba giren deyimler KT'de iki anlama sahipken TS'de tek anlamlı hâle gelmiştir. Örneğin *alın karışlamak* deyiminin KT'de "1. tahsin ve pesend etmek, âferîn okumak. 2. meydan okumak" biçiminde iki anlamı bulunurken TS'de 1. anlamının kullanımdan kalkmış olduğu, deyim eskiden 2. anlamı olan "meydan okumak" anlamının ise temel anlamına dönüştüğü görülmektedir. Diğer örnekler şu şekilde sıralanabilir:

anadan doğma; başını gözünü yarmak; çul tutmaz; darda bulunmak; ekini belli etmemek; eli uzun; geri gitmek; göğüs germek; göz dikmek; göz karârmak; göz yememek; göz yummak; hoşâbın(hoşafın) yağı kesilmek; iş

ola; koz paylaşmak (kozu pay etmek); mi' de bulanmak; rengden (renkten) renge bin renge girmek; söz etmek; taş kesilmek; yerden göğe kadar.

(ii) *Temel anlam ikincil hâle gelirken, eskiden var olmayan bir anlamın birincil hâle geldiği deyimler (%64):*

Bu gruba giren deyimler KT'de tek anlama sahipken TS'de iki anlamlı hâle gelmiştir. Örneğin, *ağır gelmek* deyiminin KT'de "zor görünmek" biçiminde sahip olduğu tek anlamı, TS'de ikinci anlama dönüşmüş; deyim ayrıca daha önce sahip olmadığı "gücüne gitmek, onuruna dokunmak" anlamını temel anlam olarak kazanmıştır. Diğer örnekler şu şekilde sıralanabilir:

adam olmak; ağırlık basmak; ah etmek; ayakkabını çevirmek; bayrak açmak; bostan korkuluğu; çok bilmiş; dem urmak (vurmak); doğduğuna pişman; doğru durmak; dökülüp saçılmak; el atmak; el çabukluğu; ele avuca sığmamak; eski kurt; göz kulak olmak; gözden geçirmek; göze batmak; hakkı olmak; hakkı olmak; hakkından gelmek; her dem tâze; her ne ise; hızını alamamak; ıslak karga; iliğe işlemek, geçmek; ipsiz sapsiz; iş çıkarmak; iş görmek; kan tutmak; kendini gâib etmek (kaybetmek); keyf bozulmak; kör boğaz; kütük gibi; olur olmaz; omuz vermek; ortadan kaldırmak; parmakla göstermek; pestilini çıkarmak; sarf-ı nazar etmek; söz almak; sucuğunu çıkarmak; temel tutmak; yerine geçmek; yerini tutmak; yüziüstü bırakmak.

(iii) *Temel anlamı ikincil anlamlarla yer değiştiren deyimler (% 7):*

Bu grup içinde değerlendirdiğimiz deyimlerin tümü iki anlamlıdır. Söz konusu deyimlerin KT'de sahip olduğu temel ve yan anlamları TS'de yer değiştirmiş ve deyimın yan anlamı temel anlam hâline gelmiştir. Örneğin *akl başa gelmek* deyiminin anlamları KT'de "1. ayrılmak, kendine gelmek. 2. uslanmak, akılsızca ef'âl ve harekâttan vazgeçmek" olarak sıralanırken TS'de bu anlamlar "1. davranışlarının yanlışlığını sezerek doğru yolu bulmak. 2. ayrılmak, kendine gelmek" olarak ikincil anlam temel anlamla, temel anlam ise ikincil anlamla yer değişmiştir. Diğer değişmeler ise şöyledir:

cân çıkmak; ilk göz ağrısı; meydâna çıkmak; utanmaz yüzü tutar.

2.5. Anlam İyileşmesi ve Anlam Kötüleşmesi

Anlam iyileşmesi ve anlam kötüleşmesi deyimlerde anlam değişmesi olaylarında görülme sıklığı açısından %7 ile son sırayı oluşturmaktadır (bk. Tablo 1). Kendi içinde *anlam iyileşmesi* ve *anlam kötüleşmesi* olarak iki grup içinde değerlendirilebilir. Her iki grup da gerçekleşme oranı açısından birine yakındır:

(i) Anlam iyileşmesi:

Anlam iyileşmesine uğrayan deyim sayısı 22'dir. Anlam iyileşmesi görülen deyimlerden *akıl kutusu* KT'de "bir adama dâimâ akıl öğreten ve her iş için kendisine danışılan adam" olarak iken, TS'de daha olumlu bir anlam kazanarak "çok akıllı, zeki kimse" olmuştur. *ağızdan dökülmek* KT'de "sözün yalan olduğu belli olmak" anlamıyla olumsuz bir mana taşıırken, TS'de "açıkça söylemekten çekindiği şey konuşmasından belli olmak" anlamıyla daha iyi bir anlama dönüşmüştür. Diğer örnekler şunlardır:

alıp yürümek; ayağa kalkmak; baş kesmek; bugün yarın; çoban armağanı çamsakızı; dillerde gezmek; düğün evi; iç güğeyinden (güveyinden) hâllice; ilerisine gitmek; ipucu vermek; işe yaramak; işkembeyi doldurmak; kendini tartmak; tekne kazıntısı (boyut); üstüne düşmek; üzerine düşmek; yaka silmek; yan bakmak; yan yan bakmak; yüz bulmak.

(ii) Anlam kötüleşmesi:

Anlam kötüleşmesine uğrayan deyim sayısı 23'tür. KT'de *ağzıyla kuş tutsa* deyimini "muhâle muktedir olacak kadar eser-i dirâyet göstermek" anlamını taşıırken, TS'de "ne yapsa, ne kadar çaba ve ustalık gösterse" biçiminde, olumsuz bir anlama dönüşerek anlam kötüleşmesine uğramıştır. *avcunu yalamak* KT'de "mahrûm kalmak" anlamında kullanılırken, TS'de alay yoluyla "umduğunu ele geçirememek" şeklinde yine kötüleştirmiştir. Anlamı kötüleştiren diğer deyimler şöyledir:

ağız galabalığı (kalabalığı); başı göğe ermek; başına kakmak; çengeli takmak; etek öpmek; gövdeye atmak, haram olsun; horos (horoz) akıllı; hükmü geçmek; ırgırıp çevirmek; ileri gitmek; inlâya gelmek; kan dökmek; kendini satmak; kıs kıs gülmek; kulak dolmak; omuz silmek; öteki beriki; panbuk (pamuk) ipliğiyle bağlamak; pöstu sermek; sağı solu yok; söz ayağa düşmek; teller takınmak.

2.6. Çok Boyutlu Anlam Değişmeleri

Yukarıda *Anlam Değişmesi* bahsinde belirtildiği üzere klasik anlam değişmesi tasniflerinin en çok eleştiri alan yönlerinden biri de anlam özellikleri birden fazla kategoride değişim gösteren bir sözlük birimin nereye yerleştirileceğinin belirsiz olmasıdır. Bu tarz örneklerin sayısı az değildir. Nitekim yapmış olduğumuz incelemede birden fazla anlam değişmesi kategorisine dâhil olan deyimlerin örneklemin %19'unu oluşturduğu tespit edilmiştir. Çalışmada aynı sözlük birimin birden fazla kategoride anlam değişmesine uğraması durumu *çok boyutlu anlam değişmesi* olarak adlandırılmıştır.

Çok boyutlu anlam değişmeleri dâhil oldukları anlam değişmesi kategorilerinin sayısı göz önüne alınarak kendi içinde *iki boyutlu anlam değişmeleri* ve *üç boyutlu anlam değişmeleri* olmak üzere iki sınıfta değerlendirilebilir. Örneğin *ağır basmak* deyimini KT'de "1. yavaş yürümek. 2. ehemmiyetini göstermek"; TS'de ise "1. ağırlığı fazla gelmek. 2. etkisi üstün gelmek" şeklinde tanımlanmıştır. Deyimin uğradığı anlam değişmeleri şu şekilde sıralanabilir: 1. TS'de verilen birincil anlamı tamamen değişim göstererek deyim anlam kaymasına uğramıştır. 2. KT'deki ikincil anlamını kaybetmiştir. 3. TS'de yeni bir ikincil anlam kazanmıştır. Anlam değişmesi kategorilerinin sayısından ve türünden ötürü *ağır basmak* deyimini üç boyutlu anlam değişmelerinin anlam kayması+anlam kazanma+anlam kaybetme alt sınıfına dâhil edilmiştir.

Çok boyutlu anlam değişmelerinde deyimlerin en çok uğradığı anlam olayı *anlam kazanmadır* (%33). Onu sırasıyla *anlam kayması* (%24); *anlam kaybetme* (%23); *anlam değişmesi* (%9); *özelleşme* (%4); *genelleşme* (%3); *anlam kötüleşmesi* (%2) ve *anlam iyileşmesi* (%2) takip etmektedir.

En sık rastlanan çok boyutlu anlam değişmeleri, iki boyutlu anlam değişmeleridir. Her iki grupta yer alan deyimler uğramış oldukları anlam değişmeleri sıklıklarına göre aşağıda sıralanmıştır:

(i) *İki boyutlu anlam değişmeleri:*

Deyimin yalnız iki farklı anlam değişmesine uğramasıdır. Sözlük-

te 16 farklı iki boyutlu anlam değişmesi tespit edilmiştir. Bunlar örnekleriyle aşağıda verilmiştir:

anlam kayması+anlam kazanma: ağzı kara; akşam güneşi; Allah bilir; ardından koşmak; âteş-pâre; ayağını sürümek; bel vermek; boş kalmak; boy göstermek; boy vermek; cân cânâ baş başa; cân sıkılmak; derisini yüzmek; diş bilemek; ellerde gezmek; gıcırı bükmek; gün görmüş; gözü kapalı; iç gitmek; kesip biçmek; ortaya dökmek; ortaya komak (koymak); selâm vermek; telleyip pullamak; yatıp kalkmak; yol tutmak.

anlam kayması+anlam kaybetme: gün görmek; gözlerini açmak; enseye binmek; doğru yol; cânndan geçmek; cân sıkılmak; boynu eğri; amân vermek; kuvvet vermek; lâf etmek; mâ'n'a vermek; saç, sakalı ağartmak; sarmaş dolaş olmak; suyuna tirit; ter dökmek; yürek yağ bağlamak; yüz tutmak; akl-ı evvel.

anlam kazanma+anlam kaybetme: âteşe vermek; baş yemek, başın etini yemek; boşa almak; dile gelmek; diz çökmek; düşüp kalkmak; ele gelmek; geri kalmak; göz nuru; iyi gitmek; kapı yapmak; kapu (kapı) açmak; kendinden geçmek; kendine gelmek; ölçü almak; yer etmek.

anlam değişmesi+anlam kaybetme: kurşun atmak; öne düşmek; reng (renk) vermek; ses vermek; sırtı dayamak; şöyle böyle; üstüne almak; yer tutmak; yerine gelmek.

anlam değişmesi+anlam kazanma: acı çıkarmak; adı çıkmak; baş bağlamak; gece kuşu; göz çıkarmak; işi olmak; iyi gelmek; meşgûl etmek; silip süpürmek; ufak tefek; üst üste; yüreği çarpmak; cân vermek, üzerine almak, yüreğin yarı erimek.

özelleşme+anlam kazanma: arkası yufka; at oynatmak; başına vurmak; imâna gelmek; kısa tutmak; pusulayı şaşırarak; üzerinde kalmak; yem komak (koymak), dökmek.

anlam kötüleşmesi+anlam kazanma: ağız dolusu; hakk etmek; ne olacak.

genelleşme+anlam kazanma: baş başa vermek; meydân okumak.

anlam iyileşmesi+anlam kazanma: bir karış; vücûd vermek.

anlam kayması+özelleşme: arkasına düşmek; ayağa dolaşmak.

genelleşme+anlam iyileşmesi: *alaca bulaca; deli alacası.*

anlam değişmesi+anlam kötüleşmesi: *araya girmek.*

anlam iyileşmesi+anlam kaybetme: *hakkından gelmek.*

anlam kayması+anlam kötüleşmesi: *söz atmak.*

genelleşme+anlam kötüleşmesi: *lâf atmak.*

genelleşme+özelleşme: *kırık dökük.*

(ii) Üç boyutlu anlam değişmeleri:

Deyimin yalnız üç farklı anlam değişmesine uğramasıdır. Çalışmada beş farklı boyutta tespit edilmiştir. Bu değişmeler ve örnekleri aşağıda sıralanmıştır:

anlam kayması+anlam kazanma+anlam kaybetme: *ağır basmak; Allah versin; atıp tutmak; ayak basmak; ayak uydurmak; baş etmek; başa gelmek; baş vermek; çok görmek; ele almak; hüküm sürmek; mâl etmek; edinmek; salkım saçak; sıfırı tüketmek; el kaldırmak*

özelleşme+anlam kaybetme+anlam kazanma: *imana getirmek; kan gitmek.*

anlam değişmesi+ anlam kazanma+anlam kaybetme: *birbirine girmek.*

genelleşme+anlam kaybetme+anlam kazanma: *yer batmak.*

genelleşme+anlam kazanma+anlam kaybetme: *kendini toplamak.*

Sonuç

1901 yılında basılmış olan Kâmûs-ı Türkî yaşayan ve konuşulan Türkçeyi esas alması açısından o dönemde yazılmış diğer sözlüklerden ayrılır. KT, oldukça zengin bir deyim hazinesini de ortaya koyarak Türk dili araştırmalarına bu açıdan da önemli bir katkıda bulunur. Bu çalışmanın amacı, basımından 117 yıl sonra KT’de yer alan deyimleri Türkiye Türkçesindeki biçimleriyle karşılaştırmak, meydana gelen anlam değişmelerinin boyutlarını tespit etmek ve sınıflandırmaktır. Bu doğrultuda yapılan incelemede, KT’de ve TS’de yer alan 1655 ortak deyimden yalnız 672 deyimde anlam değişmesi görülürken, 983’ünde bir değişme tespit edilmemiştir.

KT'deki deyimlerin Çağdaş Türkiye Türkçesinde, bu çalışmada 6 ana başlıkta incelediğimiz 9 farklı anlam değişmesi olayına uğradığı belirlenmiştir.

(i) Anlam değişmesinin en sık görüldüğü başlık *anlam kayması*dır. Temel anlamı başka bir anlama dönüşen sözcükler 200 deyimle bu grupta % 30'luk payı oluşturmaktadır. Anlam kaymasına uğrayan sözcükler önceki anlamından ya tamamen kopmuş ya da değişme yalnızca hareketin oluşum sebebinde veya amacıyla olmuştur. Bu deyimler büyük oranda tek anlamlıdır. Çok anlamlı deyimlerde ise genellikle temel anlam başka anlama geçmiştir.

(ii) Anlam kaymasını %20'lik payla *anlam kazanan ve anlam kaybeden deyimler* izlemektedir. *Anlam kazanan deyimler* 94; *anlam kaybeden deyimler* ise 41 olarak gözlenmiştir. Anlam değişmesi görülen deyimlerin çoğunluğunun anlam kaymasına uğraması; yeni bir anlam kazanması ve önceki anlamını kaybetmesi, Türk toplumunun hızlı bir toplumsal değişime uğradığının ve karşılaştığı yeni kavramlar için ihtiyaç duyduğu söz varlığını mevcut söz ve kalıplara yeni anlamlar verme yoluyla giderdiğinin göstergesi olarak kabul edilebilir.

(iii) *Çok boyutlu anlam değişmesine* uğrayan deyimler %19 ile üçüncü sırayı almaktadır; 128 adettir. İlk kez bu çalışmada birden fazla anlam değişmesini içeren bir kategori belirlenmiştir. *İki boyutlu anlam değişmeleri* ve *çok boyutlu anlam değişmeleri* olarak kategorize edilen bu anlam değişmelerinde, anlam kazanma (%71+1) en sık görülen değişme iken en az görülen değişme anlam iyileşmesidir (%4).

(iv) *Özelleşen ve genelleşen deyimler* %13 (89 deyim) ile anlamı değişen deyimler arasında dördüncü sırayı oluşturmaktadır. Bunlardan *özelleşen deyimler* 52; *genelleşen deyimler* ise 37 adet olmakla birlikte ikisi arasında ciddi bir fark yoktur.

(v) *Temel anlamı değişen deyimler* %11 (74 deyim) ile beşinci sırayı almaktadır. Bunlar birincil anlamları ile ikinci anlamları yer değiştiren deyimlerdir.

(vi) *Anlam iyileşmesi ve anlam kötileşmesine* uğrayan deyimler ise

%7(44 deyim)'lik oranla son sırada yer almaktadır. Bunlardan *anlam iyileşmesi* gerçekleşen deyimler 22 iken *anlam kötüleşmesine* uğrayan deyimler 24 adettir. Her iki değişme arasında ortaya çıkma sıklığı açısından önemli bir fark yoktur.

Çalışmanın ortaya koymuş olduğu en önemli tespitlerden biri de deyimlerin %19'unun KT'de verilen anlamlarında birden fazla anlam değişmesi olayı görülmesidir. Literatürde birden fazla anlam değişmesinin dâhil edildiği bir sınıf bulunmadığından bu grup tarafımızca *çok boyutlu anlam değişmeleri* olarak isimlendirilmiş kendi içinde *iki boyutlu anlam değişmeleri* ve *üç boyutlu anlam değişmeleri* olmak üzere iki alt sınıfa ayrılmıştır. Bunlar içinde en sık görüleni *iki boyutlu anlam değişmeleridir*. Bu grupta 16 farklı tür anlam değişmesi kombinasyonu bulunmaktadır. En sık görülenleri sırasıyla anlam kayması+anlam kazanma, anlam kayması+anlam kaybetme ve anlam kazanma+anlam kaybetme biçimindedir. Daha ender görülen *üç boyutlu anlam değişmelerinde* ise 5 farklı tür bulunmaktadır. En sık görülen örneği anlam kayması+anlam kazanma+anlam kaybetme biçiminde gerçekleşen anlam değişmeleridir. Oldukça sık gerçekleştiği tespit edilen ve kendi içinde alt türlere de ayrılması mümkün olan bu sınıfın anlam değişmesi araştırmalarında, belli başlı bir tür olarak ele alınmasının özellikle istatistiksel çalışmalar için gerekli olduğu anlaşılmıştır.

Kaynaklar

- Aksan, D. (2009), *Anlambilim (Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi)*, Ankara: Engin Yayınevi.
- Atmaca, E. (2011), *Eski Oğuz Türkçesinden Türkiye Türkçesine Söz Varlığındaki Değişmeler ve Anlam Olayları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD, Basılmamış Doktora Tezi.
- Cruse, D. A. (1986), *Lexical Semantics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cruse, D. A. (2006), *A Glossary of Semantics and Pragmatics*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Guiraud, P. (1975), *Anlambilim*, (Çev.: Berke Vardar), İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Esentürk, E. (2000), *Türkçe Sözlük ve Kâmûs-ı Türkî'de Bulunan Deyimlerin Karşılaştırılması*, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Hollmann, W. B. (2009), Semantic Change, *English Language: Description, Variation and Context*, (Haz. J. Culpeper vb.), (301-313), Basingstoke: Palgrave.
- Hudson, R.A. (1980), *Sociolinguistics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kempson, R. M. (1977), *Semantic Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kıran Z. & Kıran A. (2006), *Dilbilime Giriş*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Leech, G. (1981), *Semantics, The Study of Meaning*, USA: Penguin Books.
- Lyons, J. (1983), *Kuramsal Dil Bilimine Giriş*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Palmer, F.R. (1987), *Semantics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Porzig, W. (1995), *Dil Denen Mucize*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Sav, B. (2003), Anlam Değişmeleri Üzerine Artzamanlı Bir İnceleme, *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23 (1), (147-166).

Ullmann, S. (1972), *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*, New York: Barnes and Noble.